

A grammatikalizáció kutatása és a modern nyelvelméletek¹

Ladányi Mária

ELTE BTK

Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék

ladanyi@ludens.elte.hu, maria.ladanyi@hungarnet.hu

1. Bevezetés

A grammatikalizáció kutatásának kezdetei a 18. századig nyúlnak vissza. A 19. században a grammatikalizáció a történeti nyelvészet egyik magyarázó elve volt, és ez a felfogás tükröződik a 20. századi megközelítésekben is, egészen a 60-as évekig. A terminus modern értelemben vett felfogását Meillet-től számítjuk, a grammatikalizáció egyik alapdefiníciója pedig Kuryłowitztól származik: “Grammaticalization consists in the increase of the range of a morpheme advancing from a lexical to a grammatical or from a less grammatical to a more grammatical status, e.g. from a derivative formant to an inflectional one” (Kuryłowitz 1975: 52). A grammatikalizáció e klasszikus definíció szerint tehát egyirányú, diakrón (és elsősorban a morfológiát érintő) folyamat.

A 20. század nyelvészeti irányzatai a század jó részében általában nem kedveztek a grammatikalizációs kutatásoknak. Ennek egyik alapvető oka a fenti meghatározásból is adódik: míg a grammatikalizáció kutatása (változásvizsgálatként) hagyományosan a történeti nyelvészethez kapcsolódott, addig a 20. század – Saussure munkájának megjelenése, majd a strukturalista irányzatok kibontakozása után – lényegében a szinkrónia századává vált, mivel a szinkrón szemléletű rendszernyelvészeti vizsgálatok kerültek a nyelvészeti kutatások középpontjába. Ez azonban nem az egyetlen oka a grammatikalizációs kutatások háttérbe szorulásának. A saussure-i, majd a strukturalista irányzatok által továbbvitt (és részben a mai strukturális szemléletű – vagy másképpen formális – nyelvtanok által is elfogadott) felfogásnak több olyan vetülete is van, amelyet itt számba kell vennünk. (Ezeket a tényezőket a saussure-i felfogás és a mai strukturális szemléletű nyelvelméletek kapcsán fogom a későbbiekben áttekinteni.)

A 20. század 90-es éveiben ugyanakkor – a korábbi időszak hasonló jellegű kutatásaihoz képest – a grammatikalizációs kutatások látványos előretörése figyelhető meg. Ennek a dolgozatnak a célja e modernkori grammatikalizációs kutatási irány nyelvelméleti háttérének felvázolása, pontosabban annak bemutatása, hogy miért éppen a 90-es években élénkült meg újra ez a korábban háttérbe szorult kutatási terület, miért éljük a grammatikalizációs kutatások reneszánszát.² Éppen ezért ebben a dolgozatban nem mutatok be konkrét grammatikalizációs folyamatokat, és nem kívánom részletesen körüljárni magának a grammatikalizáció fogalmának a lehetséges definícióit vagy ismertetni a grammatikalizációval kapcsolatos vitákat sem – ezeket részben ismerteknek veszem, részben

¹ Köszönettel tartozom Dér Csillának a grammatikalizációval kapcsolatos internetes szakirodalom fellelésében nyújtott segítségéért, valamint két lektoromnak a cikk korábbi változatához fűzött hasznos megjegyzéséiért.

² A történeti nyelvészetben és a finnugrisztikában talán nem is látszik annyira élesen a grammatikalizációs kutatások időleges háttérbe szorulása, majd újbóli előretörése (hiszen egyrészt ilyen kutatások a 19. századi történeti nyelvészeti irányzat elindulása óta mindig is folytak és folynak, másrészt a finnugrisztikai kutatások és a nyelvelmélet aktuális irányzatai között nem mindig volt meg a (talán kívánatos) összhang – vö. pl. Widmer kéziratával), de az általános/elméleti nyelvészeti kutatások fő irányát tekintve feltűnőek a szakaszhatárok.

úgy vélem, hogy éppen a konkrét kutatásokat bemutató többi dolgozat fog tisztázni sok vitatott kérdést.³

Ebben a keretben nem lehet célokom a nyelvtudomány teljes 20. századi történetének vagy akár egy-egy elméletnek a részletes bemutatása sem. Átfogó megközelítéssel a lényeges tendenciákat szeretném kiemelni – így a bemutatott körkép szükségképpen nem lesz teljes. Emellett az a tudománytörténeti háttér, amelyet itt felvázolok, elvek és folyamatok egyéni (de azért feltehetőleg nem egyedi) értelmezése, tehát természetesen vitatható.

A dolgozat központi gondolata az, hogy a grammatikalizációs kutatások felvirágzásának „időzítése” nem véletlen: a fellendülés hátterében a nyelvészeti gondolkodásban lezajló változások, ill. új nyelvelméleti irányzatok állnak.

2. Viszonyítási pont a mai irányzatokhoz: Saussure nyelvelmélete

A mai nyelvelméleti felfogások irányzatokba sorolásának egyik döntő szempontja éppen az lehet, hogy mennyiben folytatják a saussure-i, ill. a strukturalista hagyományt abban a tekintetben, hogy mit és hogyan kell modellálnia egy nyelvelméletnek. Saussure kapcsán viszont érdemes egészen a 19. század végéig visszamennünk, hiszen a 20. század Saussure-hoz kötődő nyelvészeti paradigmaváltása (a rendszerszemléletű szinkron nyelvészet kibontakozása) a történeti iskola újgrammatikus nemzedékének elképzeléseihez képest hozott újat, másrészt a nyelvtudományban a 20. század 50-es éveiben lejátszódó ún. „kognitív fordulat” (amelyről a későbbiekben részletesebben is lesz szó) a nyelv mibenlétével kapcsolatban (más módon és más szinten, de) bizonyos értelemben visszanyúlás is a saussure-it megelőző nyelvfelfogáshoz.

Az újgrammatikusok „ideológusa”, Hermann Paul a nyelvet asszociációkra épülő pszichikai organizmusként határozta meg, amely az egyén lelkében él. Emellett utalt a közösség nyelv szokására, az úzusra is, és a nyelvi változásokat az egyéni nyelvhasználat és az úzus különbségével hozta összefüggésbe: az egyén bizonyos fokú nyelvhasználati szabadsága nyelvi változáshoz vezethet, ha több – viszonyaik (vagyis tulajdonképpen társadalmi helyzetük) tekintetében hasonló – egyénél ugyanaz az eltérő sajátosság jelenik meg. Mivel az újgrammatikusok szerint az állapot tényei magyarázatot csak a történeti szempont bevonásával kaphatnak, Hermann Paul szerint a nyelv egyetlen tudományos szemlélete a történeti.

Saussure, miközben túllépett a történeti szemléleten, bizonyos értelemben a Hermann Paul-i nyelvdefiníciót fejlesztette tovább, de másképpen választotta ketté a nyelvvel kapcsolatos egyéni és közösségi vonatkozásokat. Saussure meghatározása szerint a nyelvi jelenség a maga teljességében heterogén, hiszen fizikai, fiziológiai és pszichikai, leíró és történeti, egyéni és társadalmi stb. vonatkozásai is vannak egyszerre. Ezt a heterogén nyelvi jelenséget nyelvezetnek (langage) nevezte, és elválasztotta tőle a nyelvtudomány igazi tárgyát, a nyelvet (langue), amely a nyelvezetnek csak egy része, egy olyan homogén és strukturált rendszer, amelyben az elemek csak a rendszeren belül kapják meg az értéküket.

A nyelv homogenitása Saussure elméletében több szempontból is fennáll. Egyrészt a nyelv azért homogén, mert egységei, a jelek egynemű, pszichikai entitások, amelyek között lineáris és asszociatív viszonyok vannak – ennyiben a saussure-i nyelvdefiníció némiképp hasonlítani látszik Hermann Pauléra, amely szerint a nyelv asszociációkra épülő pszichikai organizmus. Saussure-nél ugyanakkor – bár a nyelv egységei, a jelek nála is pszichikai egységek – lényeges az is, hogy a jel két oldala, a jelölő (a hangkép) és a jelölt (a fogalom) közötti viszony társadalmilag, konvencionálisan van rögzítve. A jelek konvencionális rögzítettségét összefüggésbe hozhatjuk ugyan a Hermann Paul-i 'úzus' fogalmával, míg

³ A korábbiakban néhány cikkemben én is megpróbáltam hozzájárulni ezeknek a kérdéseknek a tisztázásához, vö. Ladányi (1998, 1999, 2000).

azonban Hermann Paulnál a nyelv az egyénhez tartozik, az úzus pedig a szokásos nyelvhasználat, addig Saussure felfogásában a nyelv teljes formájában nem az egyéné, hanem csak a társadalom egészében létezik. A nyelv egyéni vonatkozásai ugyanis Saussure-nél nem egyszerűen az egyéni szabadságot jelentik a nyelvhasználatban (vagyis hogy az egyén – bizonyos szabályozatlanságok miatt – eltérhet a nyelvszokástól), mint ahogyan azt az újgrammatikusok vélték, hanem azt is, hogy az egyén nyelvtudása mindig tökéletlen: a nyelv a maga teljességében csak a közösségben él, és az egyén csak a közösség tagjaként részesül nyelvismeretben.

A nyelv tehát olyan értelemben is homogén, hogy definíció szerint társadalmi jelenség, az egyéni vonatkozások nem képezik a részét. Az egyénhez a beszéd (parole), a nyelv használata kötődik. A nyelvtudomány (vagyis az ún. belső nyelvészet) igazi tárgya Saussure-nél a társadalmi jelenségeként definiált, vagyis az egyéni sajátosságoktól és a nyelvhasználattól elkülönített nyelvnek mint autonóm rendszernek a belső viszonyrendszere. Ennek megfelelően a beszéd (a nyelvhasználat) és az ezzel kapcsolatos tényezők az ún. külső nyelvészet vizsgálati körébe kerülnek – így a kontextus és a nyelvi variáció (a területi, a társadalmi és a stilisztikai változatok) sem tartoznak a belső nyelvészet témái közé.

Saussure-nél a nyelv annyiban is homogén természetű, hogy miközben egységeinek, a jeleknek révén a hangfolyam és a gondolatfolyam (mint szubsztanciális jellegű dolgok) között létesít kapcsolatot, maga nem szubsztanciális természetű, hanem az ezek közötti viszony – ilyen értelemben tiszta forma.⁴ A saussure-i felfogás alapján a nyelvi forma vizsgálata áll a középpontban, a nyelvi szubsztancia vizsgálata ehhez képest másodlagos. (A modern grammatikalizációs kutatásokban viszont – mint majd látni fogjuk – éppen a nyelvi szubsztancia, a hangsorok és jelentések együttes változása kap fontos szerepet, vö. Bybee – Perkins – Pagliuca 1994: 1–2.)

Végül a nyelv homogenitása Saussure-nél abban is megmutatkozik, hogy a nyelvi rendszert – mint nyelvállapotot – a rendszer jelenségeit létrehozó történeti folyamatokra való tekintet nélkül kívánja leírni. Ennek oka az, hogy a történeti változások Saussure felfogásában nem rendszerszerűek; a rendszerszerű viszonyok (az oppozíciók, ill. a lineáris és asszociatív viszonyok) csak az egyidejűleg létező dolgok körében, vagyis a nyelvállapotban, a szinkroniában ragadhatók meg. A nyelvállapot a nyelv életének olyan szakasza, amelyben a változások minimálisak, azaz a szinkrón rendszer statikus, mozdulatlan. A nyelvtudomány feladata Saussure szerint ennek a statikus szinkrón rendszernek a vizsgálata, struktúrájának feltárása.

A két világháború között kibontakozó strukturalista irányzatok különböző módokon (a dán glosszematikusok és az amerikai deskriptivisták merevebben, a prágai és a londoni iskola rugalmasabban⁵), de nagyjából hasonló alapállásból foglalkoztak a nyelvi rendszer struktúrájának modellálásával, ill. leírásával. A strukturalista irányzatokban (és részben a mai strukturális szemléletű nyelvelméleti modellekben is – lásd később) a nyelvnek és tudományos vizsgálatának ez a fentebbiekben kifejtett saussure-i felfogása (vagy legalábbis ennek egyes vonatkozásai) alapul szolgáltak a nyelvhasználat és ezzel együtt a nyelvi kontextusok, a nyelvhasználati szituációk, a nyelvi funkciók, a variációk és a nyelvi változás vizsgálatának háttérbe szorításához. A strukturalista irányzatok közül az amerikai deskriptív nyelvészetben a fentiekhez járult még a szemantikával szembeni tartózkodás is.

Mindezek a tendenciák rendkívül kedvezőtlen nyelvelméleti háttérrel jelentettek a grammatikalizációs kutatások számára, hiszen ezekben a vizsgálatokban elsősorban a

⁴ Hasonló gondolat van jelen már Humboldt-nak a 19. század elején megírt munkáiban is.

⁵ A prágai iskola felfogása több tekintetben is lényegesen különbözik a fenti saussure-i elképzelésektől. Így például a szinkronia és a diakronia szembeállítása helyett Jakobson és társai a nyelvi változások rendszerszerűségének bizonyítását tűzték ki célul, és a szinkrón és diakrón kutatások egyfajta egységét hozták létre.

változási folyamatok megragadása a cél, ezekben a folyamatokban pedig komoly szerepet játszik mind a nyelvi és szituatív kontextusokban megvalósuló nyelvhasználat, mind (ezzel összefüggésben) a variáció, a kategóriaváltást megelőző szemantikai változás és funkcióváltás (vö. pl. Hopper 1991).

3. Strukturális és funkcionális irányzatok

Az eddigiekben következetesen modern nyelvelméletekről, modern nyelvelméleti irányzatokról beszéltem, amivel azt szerettem volna érzékeltetni, hogy a nyelvelméletek nemcsak időben váltják egymást: a 20. század végét és az induló új évezredet legalábbis az jellemzi, hogy egyidejűleg több nyelvelméleti modell verseng egymással különböző magyarázati és leírási alternatívákat kínálva.⁶ Az előző részben már utaltam arra, hogy a különböző nyelvelméleti irányzatok átfogóbb kategóriákba sorolása lehetséges olyan megfontolások alapján, hogy hogyan viszonyulnak ezek az irányzatok a saussure-i felfogáshoz, ill. hogyan válaszolnak arra az alapkérdésre, hogy mit és hogyan kell modellálnia egy nyelvelméletnek.⁷ Ezzel kapcsolatban több lényeges kérdés merül fel, így például:

- a nyelvelméleti modellek megalkotásakor csak a nyelvi struktúrákkal (nyelvi formákkal) kell foglalkozni vagy a nyelvi funkciókkal is?
- kell-e modellálnia nyelvelméletnek a nyelvhasználatot (és az ezzel összefüggő egyéb tényezőket)?
- a nyelvtudomány a nyelvet csak mint tiszta formát vizsgálja vagy a nyelvi szubsztancia (hangok, jelentések) vizsgálata is lényeges?
- hogyan viszonyuljon egymáshoz a szinkrón és diakrón megközelítés?
- statikus-e a nyelvállapot? stb.

A fentiek közül az első két, talán leglényegesebb kérdésre adott válasz alapján két nagy, átfogó irányzatot különböztethetünk meg: az ún. strukturális szemléletű (vagy másképpen formális) és a funkcionális szemléletű irányzatokat. A strukturális szemléletű irányzatok a nyelvi rendszert, ill. a nyelvi formákat/struktúrákat a nyelvhasználatától függetlenül, autonóm módon modellálják, míg a funkcionális szemléletű modellek a nyelvi formákat/struktúrákat a nyelvi funkciójukra való tekintettel és a nyelvhasználatra vonatkoztatva próbálják meghatározni. (A két irányzatba történő besorolás természetesen elnagyolt; egyes elméletek részletes jellemzésével meg lehet mutatni, hogy egyfelől az eltérő főirányzathoz tartozó iskolák között is lehetnek rokon vonások, másfelől egy alapirányzaton belül is lényeges különbségek lehetnek az egyes megközelítésmódok között – ezért ezt a kategorizációt semmiképpen sem célszerű mereven felfogni).⁸

⁶ Kétségtelen, hogy ezek között a nyelvelméleti modellek között kitüntetett szerepe volt/van a chomskyánus generatív nyelvészetnek, egyrészt mivel évtizedeken keresztül ebben a keretben születtek a meghatározó nyelvelméleti modellek, másrészt mivel az ettől eltérő alternatív irányok is ehhez képest határozták meg magukat. Most azonban szeretném ezt az irányzatot is egy tágabb keretben elhelyezni.

⁷ Ez a két kérdés azonban valójában nem mindig választható el egymástól.

⁸ Néhány további kérdés, amelyek mentén a fenti két főirányon belül a különböző irányzatok különbözhetnek egymástól:

- milyen részekből álljon a nyelvelmélet, milyen összefüggés van ezek között a részek között (milyen a részek közötti hierarchia: pl. szintaxis – szemantika – pragmatika vagy fordítva: pragmatika – szemantika – szintaxis; ill. lehetséges-e egyáltalán részekre választás: moduláris vagy holista felfogás)?
- a nyelv univerzális, tipológiai és/vagy nyelvspecifikus sajátosságait kell-e modellálni?
- szabályelvű vagy hálózatelvű legyen-e a modell?
- technikailag milyen módon, milyen eszközökkel történjen a modellálás (formalizálással vagy más módon)? stb.

A használt terminusokkal, ill. fogalmakkal kapcsolatban néhány megjegyzést kell tennem:

1. A 'strukturális szemléletű' címke nem ugyanazt jelöli, mint a 'strukturalista', mivel ez utóbbi a két világháború közötti nyelvészeti irányzatok megnevezésére foglalódott le.

2. A 'formális' kifejezést nem technikai értelemben kell felfogni, tehát ez nem egyenlő a formalizálással mint leírási technikával; a 'formális' mint a 'strukturális szemléletű' kvázi-szinonimája annak jelzésére szolgál, hogy ebben az irányzatban a nyelvi struktúra, ill. a nyelvi forma áll a figyelem középpontjában.

3. A 'funkcionális' kifejezést nagyon sokféle értelemben használják a nyelvészetben. Az itt használt fogalom nem esik egybe a strukturális szemléletű nyelvtanokban használt funkcionalitás-fogalommal, amelyet ott vagy matematikai értelemben (függvényfunkcióként), vagy pusztán grammatikai funkcióként (pl. alany, állítmány, tárgy) használnak (mint pl. az ún. LFG, azaz lexikai-funkcionális nyelvtanban). Másrészt egyesek parttalanul értelmezik a 'funkcionális' fogalmat: eszerint minden megközelítés funkcionális, ha nem strukturális; ennek veszélyeire Givón (1995) hívta fel a figyelmet.

Keretek között tartva a funkcionalitás fogalmát, itt egy tágabb és egy szűkebb értelmezésben használom ezt a fogalmat, és a két értelmezést a 'funkcionális szemléletű', ill. a 'funkcionális' terminussal választom el egymástól. Ebben a dolgozatban (Dressler 1995 alapján) tágabb értelemben funkcionális szemléletűeknek nevezem mindazokat a nyelvészeti irányzatokat, amelyek a funkcionalitást cselekvéseméleti keretben, mint az ember célszerű tevékenységéhez kötődő fogalmat közelítik meg. Ebből adódik, hogy a funkcionális szemléletű irányzatok a nyelv két alapvető funkciójának, a kommunikatív és a kognitív funkciónak, valamint a nyelv rendszerbeli összefüggéseikhez kötődő funkcióknak (pl. az alapvető disztinktív funkciónak vagy a különböző nyelvi szintek működéséhez köthető egyéb funkcióknak, részletesebben lásd Dressler 1995) nem közvetlen, de fontos szerepéről beszélnek a struktúrák kialakulása, működése és elsajátítása kapcsán. (Ezek az irányzatok a strukturális szemléletű/formális modellek riválisai.) A funkcionális szemléletű irányzatokon belül szűkebb értelemben véve azokat az irányzatokat nevezem funkcionális irányzatoknak, amelyek kifejezetten a nyelv kommunikatív funkciójára építik a nyelvelméleti modelljüket. (Dressler 1995-ös cikkében ez az ún. „nyelvészeti funkcionalizmus”; ilyen például a Michael Halliday-féle és a Simon Dik-féle funkcionális nyelvtan is; vö. Halliday (1978, 1994), ill. Dik (1991, 1997).)

A 20. század második felében a nyelvészeti gondolkodásban, ill. a különböző nyelvelméleti irányzatokban a strukturális/formális szemlélet jóval nagyobb súllyal volt jelen, mint a funkcionális, és döntő befolyással rendelkezett – elsősorban a chomskyánus generatív grammatikai irányzaton, ill. ennek különböző változatain keresztül. A hetvenestől a kilencvenes évekig azonban (többek között a nyelv autonóm felfogásának háttérbe szorulásával és a nyelvhasználati kérdések előtérbe kerülésével) egyre több funkcionális szemléletű irányzat jelentkezett, ill. erősödött meg, és napjainkra már korántsem egyértelmű a strukturális szemléletű irányzatok fölénye.

4. A chomskyánus nyelvfelfogás mint strukturális szemléletű modell⁹

A strukturális szemléletű/formális nyelvelméletek legmeghatározóbb változata az utóbbi évtizedekben a generatív grammatika chomskyánus iránya volt, amely egyszerre folytatja is a saussure-i felfogást (közvetlenül a strukturalizmus deskriptivista, bloomfieldiánus,

⁹ Ismét hangsúlyozom, hogy a 'strukturális szemléletű' megnevezés nem azonosítható a 'strukturalistával', mivel ez utóbbi a két világháború közötti nyelvészeti irányzatok megnevezésére használatos.

változatának hagyományát), de ugyanakkor szakít is vele.¹⁰ A strukturalista hagyományt folytatja annyiban, hogy a nyelvet autonóm rendszernek tekinti, amelynek a struktúráját szinkrón szempontból véli feltárhatónak. A nyelvhasználatot (Saussure terminológiája szerint a parole-t, Chomsky szóhasználatában a performanciát) ez a felfogás továbbra is kizárja a nyelvelméleti modellből, és nem foglalkozik a nyelvi variációval sem, mivel az ún. „ideális” beszélő-hallgató nyelvtudásának, kompetenciájának modellálása a célja. A nyelvtudáson belül kiemeli a grammatikai tudást: ennek a velünk születettnek tételezett tudásnak, ezen belül is elsősorban a szintaktikai tudásnak a modellálása áll a chomskyánus nyelvelméleti modell több változatának a középpontjában. A modell a (grammatikához képest másodlagos) szemantikai komponensében is elsősorban a mondatjelentést, mégpedig a mondat szerkezeti felépítésével összefüggő, abból adódó jelentést ragadja meg a formális szemantika segítségével.¹¹

A fentiek ellenére a chomsky-féle modell elég nagy mértékben különbözik is a saussure-itól. Nem statikus viszonyokkal operál, hanem szabályelvű (saját elvek és szabályok alapján szabályozott részrendszerekre, ún. modulokra épülő), dinamikus modellt állít fel, amelyben a lényegi viszonyok nem a közvetlenül adott, hanem a mögöttes hipotetikus szerkezetekben (a mélyszerkezetekben vagy kiinduló szerkezetekben) mutatkoznak meg. A modellt a nagyfokú általánosítás, az univerzalizmus és (pl. a bloomfieldiánus deskriptivisták empirizmusával szemben) a racionalizmus jellemzi. A mélyszerkezeti grammatikai struktúrák univerzális voltát ez a modell a velünk született nyelvelsajátító készülékkel (LAD = Language Acquisition Device) magyarázza: a grammatikai tudást úgy képzei el, mint ami születésünkkor „be van huzalozva” az agyunkba, de nem minden „kapcsoló” van beállítva. Az eleve beállított (univerzális) paraméterek mellett vannak nyitott paraméterek, nyitott kapcsolók is – ezeket a nyelvelsajátítás során állítjuk be az érintett nyelv nyelvtipológiai sajátosságokat mutató adatai alapján. Grammatikai tudásunk lényeges (vagy mag)jelenségeit tehát a chomskyánus nyelvtan felfogásában az univerzális és a tipológiai sajátosságok határozzák meg. A csak az adott nyelvre jellemző, ún. nyelvspecifikus sajátosságokat ez az elképzelés perifériusnak tartja, és nem építi bele a modelljébe (vö. É. Kiss 1998). Az elmélet nyelvikompetencia-modell voltából, vagyis a nyelvhasználat modellálásának kizárásából pedig az következik, hogy a generatív modellnek nincs pragmatikai komponense.

A generatív felfogásból (amely szerint a nyelv az ideális beszélő-hallgató nyelvtudása) adódik, hogy a történeti folyamatok, a nyelvi változás kérdése az alapmodellnek nem került a látókörébe. Mára azonban már a generatív modellen belül is vannak változásvizsgálatok, többek között grammatikalizációs kutatások is (pl. Roberts–Roussou, 2003). Ebben a keretben a grammatikalizáció a parametrikus változások, azaz a beállított paraméterértékek (vagyis a grammatikai vagy funkcionális kategóriákat – pl. Tense, Determiner, Complementiser – jellemző tulajdonságok) megváltozásának egy típusa,

¹⁰Ahogy arra a korábbiakban már utaltam, a chomskyánus generatív nyelvészet nem az egyetlen, de mindenesetre az egyik legmeghatározóbb strukturális szemléletű/formális nyelvészeti irányzat, hiszen a huszadik század utolsó harmadában minden más irányzat lényegében ehhez képest határozta meg magát. Maga a generatív nyelvelmélet is sokat változott az 1965-ös standard változat óta a legújabb változatokig, a kormányzás- és kötéselméleti modellig és a minimalista programig (vö. pl. Webelhuth 1995), és a strukturális szemléletű/formális irányzaton belül is több alternatív nyelvelmélet született – ezek az irányzatok azonban témánk szempontjából kevésbé érdekesek, és bemutatásukra itt és most már csak terjedelmi okokból sincs mód.

¹¹A formális (mondat)szemantika favorizálása miatt lényeges szemantikai összefüggések – például a (nem rendszeres) poliszémia vagy a metaforizáció – szorultak ki a generatív grammatika vizsgálati témái közül. A formális szemantika és a számítógépes nyelvészetben használt szintaxis-modellek erősen matematikai–logikai meghatározottságúak, és technikai értelemben is formálisak, vagyis megkövetelik a megfogalmazott összefüggések, szabályok formalizálását. Ez a követelmény ennél kevésbé szigorúan érvényesül a generatív grammatika fő vonulatában.

amelynek az oka a feltételezések szerint a nyelvelsajátítás során történő „újrabeállítás” (resetting). A grammatikalizáció ebben a felfogásban elsősorban a mondat szerkezetének, pontosabban a funkcionális fejek hierarchiájának átstrukturálódását jelenti, ehhez képest a szemantikai változásokat másodlagosaknak tekintik.

5. Kognitív fordulat a nyelvtudományban

A chomskyánus modellben – sok egyéb mellett – megváltozik a nyelv mibenlétéről alkotott saussure-i felfogás is. Chomsky modellje a nyelvet többé nem társadalmi jelenségként kezeli, hanem (az újgrammatikus felfogáshoz hasonlóan) az egyén nyelvtudásaként: a nyelv Chomsky definíciója szerint nem más, mint az ideális beszélő–hallgató nyelvi tudása, kompetenciája, azaz nem társadalmi, hanem mentális természetű, kognitív jelenség.¹² A nyelvi modell feladata ennek a belső nyelvnek (internal language = I-language) a modellálása; a nyelv tényleges használata során megnyilvánuló ún. külső nyelv (external language = E-language) nem a modell tárgya.

A nyelv meghatározásával kapcsolatos ’társadalmi jelenség ---> kognitív jelenség’ váltást, a nyelv tudásként való felfogásának megjelenését nevezzük a nyelvtudomány kognitív fordulatának. Ez a fordulat az ötvenes évek végén zajlott le, és ettől, azaz Chomsky jelentkezésétől kezdve a nyelvtudomány (a pszichológiával, a neurobiológiával, az elme filozófiájával és a mesterséges intelligencia kutatásával együtt) a megismeréstudomány (Cognitive Science) részévé vált (vö. Kertész 2000). Ennek ellenére a ’kognitív nyelvészet’ kifejezést címkeként, azaz az irányzat megnevezéseként általában nem használjuk a chomskyánus nyelvészetre – erre a ’(transzformációs) generatív grammatika’ címke használatos. A ’kognitív nyelvészet’ kifejezés egy későbbi, a generatív nyelvelmélettel több lényeges ponton szakító, de a nyelvet szintén tudásfajtának tekintő újabb irányzat, az ún. holista kognitív nyelvészet nevéként vált ismertté a nyelvtudományban. (A következőkben ezzel a funkcionális szemléletű holista kognitív nyelvészeti irányzattal kapcsolatban még visszatérünk a nyelv kognitív szemléletére.)

6. A nyelvhasználat különböző szempontok szerinti vizsgálata és a nyelvtudomány pragmatikai fordulata

A nyelvhasználat (és az ezzel kapcsolatos kérdések) vizsgálatának előtérbe kerülése – éppúgy, mint a strukturális szemléletmódtól más okokból (is) elszakadni kívánó, a továbbiakban vázlatosan ismerttetendő alternatív nyelvelméleti irányzatokban – legtöbbször a saussure-i, ill. chomskyánus elméleti modell hiányosságaira való reagálásként értelmezhető. Ez a tendencia részben a nyelvészeti pragmatikának a jelentkezésével és kibontakozásával, a nyelvtudománynak a 80-as évekre tehető ún. pragmatikai fordulatával függ össze,¹³ részben azonban már ezt megelőzően is jelentkezett.

Így például a nyelvváltozatok és a nyelvi variációk vizsgálata, ami a saussure-i és a chomskyánus nyelvi modellből is kimaradt, már az 1960-as évektől kezdődően jelen van a szociolingvisztika labovi ágában, az ún. variációs szociolingvisztikában (sőt ennek előzményeiben is), amely társadalmi (szekuláris) nyelvészetként az ún. rendszernyelvészet alternatívája kíván lenni (vö. Labov 1972). A variáció vizsgálata mára már a nyelvi változás elméletében is szerepet játszik: a történeti nyelvészet beépítette a nyelvi változás elméletébe Labov tételét, amely szerint a változás mindig feltételezi a variációt (lásd Bynon 1997).

¹² Chomsky mentalizmusa (és racionalizmusa) természetesen reakció is az amerikai strukturalizmusnak, nevezetesen a bloomfieldiánus deskriptivistáknak a behaviorizmusra épülő empiricista felfogására.

¹³ Itt és most nem érzem feladatommak a pragmatika, ill. a nyelvészeti pragmatika (még viszonylag rövid) történetének és jellemző fogalmainak bemutatását sem. A téma összefoglalását lásd többek között Renkema 1993-as, ill. Verschueren 1999-es könyvében.

A nyelvhasználat vizsgálatához kötődik a verbális interakciónak és (részben) a mondatnál nagyobb egységeknek a vizsgálata is, ami a szociolingvisztika másik ágán, az ún. interakciós szociolingvisztikán túl a szociológiai indíttatású, etnometodológiai alapú társalgáselemzésre (Conversation Analysis), a filozófiai indíttatású beszédaktus-elméletre és (egyes felfogásokban a pragmatikának alárendelt, mások szerint azt is átfogó) diskurzuselemzésre (Discourse Analysis) is jellemző. Ezek az irányzatok a mondatnál nagyobb egységek kapcsán a szövegbeli kontextust (másképpen: kotextust), a verbális interakció kapcsán pedig a szituációs kontextust és a beszélő ún. kommunikatív kompetenciáját (lásd Hymes 1972), ill. pragmatikai képességeit is bekapcsolták a kutatásba.¹⁴

A szűkebb értelemben vett funkcionális irányzatok is a nyelv kommunikatív funkcióját emelik ki – ilyen például a már említett Michael Halliday vagy Simon Dik nyelvtana. Ezekben a nyelvtanokban a nyelvi modellt nem korlátozzák a pusztán grammatikai tudás leírására. A nyelvet nem tekintik függetlennek a nyelvhasználatától, sőt a grammatikát a pragmatikának, azaz a nyelvhasználat tanának rendelik alá: ez jelenti azt az átfogó nyelvelméleti keretet, amelybe a grammatikai modellnek bele kell illeszkednie.

A grammatika ilyenfajta nyelvhasználati/pragmatikai keretbe illesztése és általában a nyelvhasználatnak mint kognitív, társadalmi és kulturális tényezők által meghatározott viselkedésnek a nyelvészeti vizsgálatok középpontjába kerülése (vö. Barlow – Kemmer 1999, Verschueren 1999) egyrészt a nyelvtudomány pragmatikai fordulatának nyolcvanas évekbeli lezajlását, majd a későbbiekben ennek a szemléletváltásnak a további hatását tükrözi.

Míg a chomskyánus nyelvészetben a kognitív fordulat a saussure-i alapvetésekhez képest azt jelenti, hogy a modell szakít a nyelv társadalmiságának gondolatával, de fenntartja a nyelv autonómiájának és a nyelvhasználattól való függetlenségének tézisének, a pragmatikai fordulat sajátosságait felmutató modellek a nyelv társadalmi jellegének fenntartása mellett szakítanak a nyelvi autonómia gondolatával.

A kilencvenes évekre a kibontakozó nyelvészeti pragmatika mellett, azzal érintkezve, ill. helyenként összefonódva mindezek a kutatási irányok is egyre jelentősebb mértékben és súllyal jelentek meg a nyelvészeti gondolkodásban és a kutatómunkában (vö. Dér 2002).

A modern szemléletű grammatikalizációs kutatásokban is lényeges szerepet játszanak a nyelvi funkciók, a nyelvi variációk és általában a nyelv használata. Ezeken a pontokon a mai grammatikalizációs kutatások elsősorban a pragmatikai kutatásokhoz kapcsolódnak, mivel a grammatikalizáció folyamatában a szemantikai tényezők mellett több szerző lényeges szerepet tulajdonít bizonyos pragmatikai tényezőknek is (vö. például Hopper – Traugott 1993). A diskurzuselemzés is érintkezik egy ponton a grammatikalizációs kutatásokkal. A diskurzus-alapú grammatikalizációs kutatások egyik ösztönzője Paul Hopper, akinek a felfogásában a nyelvtan nem prerekvizituma a társalgásnak, hanem az interakció során kialakított mintázat (“Emergent Grammar”). Maga a grammatikalizáció Hopper elképzelése szerint nem más, mint a struktúra megszilárdulásának irányába történő elmozdulás a diskurzus során kialakult mintázatok konvencionalizálódása által (vö. Hopper 1998).

7. A funkcionális szemléletű irányzatok

A mai funkcionális szemléletű irányzatok előképét megtaláljuk az antropológiai nyelvészeti törekvésekben (Malinowski, Sapir) és a két világháború közötti strukturalista irányzatok egyes vonulataiban, elsősorban a prágai strukturalisták (köztük Jakobson) munkásságában is. Ebből is látszik, hogy a funkcionális szemlélet nem jelenti a nyelv strukturáltságának a tagadását, hanem csak azt, hogy a funkcionális szemléletet magukénak valló kutatók a nyelvi struktúrát nem autonóm módon, hanem szélesebb összefüggésekben vizsgálják (vö. Dressler 1995, Tomasello 1998, Newmeyer 1998, Barlow – Kemmer 1999). Abban azonban jelentősen

¹⁴ Ezeknek az irányzatoknak a rövid ismertetése megtalálható Schiffrin (1994)-ben.

eltérnek egymástól az egyes funkcionális szemléletű irányzatok, hogy ebben a tekintetben milyen összefüggéseket tekintenek lényegeseknek, ill. hogy a nyelvnek melyik funkciójára teszik a hangsúlyt. A következőkben a funkcionális szemléletű modellek néhány változatát (a holista kognitív nyelvészetet és a természetes nyelvelmélet európai és amerikai változatát) mutatom be vázlatosan, különös tekintettel ezeknek az elméleteknek azokra a vonatkozásaira, amelyek valamilyen (közvetlen vagy közvetett módon) összefüggésbe hozhatók a grammatikalizációs kutatásokkal vagy azok nézőpontjával, esetleg módszereivel.

7. 1. A holista kognitív nyelvészet

A nyelvtudomány kognitív fordulata kapcsán már említettük az ún. holista kognitív nyelvészeti irányt, amelyet gyakran egyszerűen a 'kognitív nyelvészet' címkével jelölnek meg (míg a 'moduláris kognitív nyelvészet' terminus a generatív felfogáshoz kötődő szemantikaelméletek címkéje, vö. Kertész 2000, ill. Kiefer 2000).

A holista kognitív irányzat – a chomskyánus nyelvfelfogással ellentétben – a funkcionális szemléletű nyelvelméleti modellek közé tartozik. A 'holista' jelző arra utal, hogy a generatív grammatika moduláris, autonóm részelméletekből építkező elképzelésével szemben ez a modell tagadja mind a nyelv függetlenségét a különböző tudásfajtáktól, mind a nyelven belüli önálló, egymástól függetlenül leírható komponenseket, vagyis a nyelv (és az azt modelláló nyelvelmélet) moduláris felépülését – így például nem fogadja el a chomskyánus modellben kiemelt szerepű nyelvtan, ill. a szintaxis autonómiáját sem. A 'kognitív' jelző pedig egyrészt azt jelzi, hogy ebben a megközelítésben a nyelv tudásfajta (ennyiben ennek a modellnek a felfogása megegyezik a chomskyánusokéval, de egyéb alapvetéseit tekintve ugyanakkor gyökeresen különbözik is tőle), ill. hogy ez az irányzat a nyelv funkciói közül a kognitív (a megismerésben betöltött) funkciót emeli ki.

A holista kognitív nyelvészetben a jelentés, amelyet a konceptualizációval (a fogalomalkotással, a tapasztalás fogalmivá tételével) azonosítanak, központi szerepet kap. A modell a nyelvben kifejezett összefüggésekkel kapcsolatban ezek tapasztalati alapjaira és a bennük megnyilvánuló szemléletmódra teszi a hangsúlyt.¹⁵

A holista kognitív modell (vö. pl. Langacker 1987-es és 1990-es átfogó munkáit, ill. az Ungerer – Schmid szerzőpárosnak az irányzat jellemzőit ismertető és röviden összefoglaló 1996-os könyvét) a nyelvi kifejezések által megjelenített tartalmakat mint (konkrét vagy elvont) entitások térbeli viszonyait ragadja meg egy kognitív tartományon belül, amely lehet a kétdimenziós vagy a háromdimenziós tér, de lehet mentális tér is. A nyelvi kifejezés szemantikai értéke tükrözi a felfogott szituáció tartalmát, ill. azt, hogy hogyan strukturálódik és konstruálódik meg ez a tartalom – az egyes nyelvek ebben különböznek egymástól. Ez a modell hangsúlyozza a nyelv és a világismeret (vagy másképpen: a nyelvi tudás és az enciklopédikus tudás), valamint ennek megfelelően a szemantika és a pragmatika összefüggését, ill. elválaszthatatlanságát és a nyelv kultúrába ágyazottságát is.

A formalizálás eszközével ebben a keretben nem élnek, ezt a leírandó tárgy komplexitása miatt nem is tartják lehetségesnek, viszont a konceptualizálódást kognitív modelleken, képi sémákon keresztül próbálják feltárni. Mélyszerkezetekkel sem operálnak, mivel a nyelvi szerkezetek különbségében szemléleti különbségek megjelenését látják: az egyes nyelveknek az adott kultúrába való beágyazottsága határozza meg azt, hogy a

¹⁵ Ilyen értelemben rokonítható ezzel az irányzattal két magyar kutató, Zsilka János és Szilágyi N. Sándor nyelvfelfogása, vö. Zsilka (1975, 1978), Szilágyi (1996). A mai magyar holista kognitív nyelvészek azonban (azoknak a fiatal kolozsvári kutatóknak a kivételével, akik Szilágyi N. Sándor irányításával dolgoznak, vö. <http://mnytud.arts.klte.hu/szilagy>) tisztán az amerikai iskola különböző vonulatait követik (pl. Kövecses Zoltán 1998, 2002, Pelyvás Péter 1997, 2002, Tolcsvai Nagy Gábor 1998, 1999).

különböző nyelvekben milyen konvencionalizálódott kognitív sémák segítségével történik a jelentések kifejezése.¹⁶

A szemléletmód szerepét a konceptuális tartalom nyelvi kifejezésében az alaklélektanból (Gestalt Psychologie) átvett alak–háttér (figure–ground, más szempontból: profile–base, ill. trajector–landmark) viszonyok, a kognitív tartományon belüli szembeötlőség (szaliencia), a kognitív tartományon belüli kiemelés (profil) stb. fogalmán keresztül mutatják meg. Szintén a szemléletmód és a konceptualizáció játszik szerepet a jelentésemélet középpontjában álló konceptuális metafora (vö. Lakoff–Johnson 1980, Lakoff 1987, Kövecses 2002) és a mentális tereken működő blend elméletében is (vö. Fauconnier–Turner 1996, Fauconnier 1997, Grady – Oakley – Coulson 1999).

A holista kognitív irányzathoz tartozók elvetik a klasszikus – szükséges és elégséges feltételek alapján történő – arisztotelészi alapú kategorizáció elvét. Különválasztják a tudományos kategorizációt (expert categories) a hétköznapitól (folk categories), és a hétköznapi kategorizációra a prototípuselv és a családi hasonlóság elvének érvényesülését tartják jellemzőnek.¹⁷ A nyelvi kategóriák a hétköznapi kategóriákhoz hasonlóan a családi hasonlóság elve alapján épülnek fel, vannak prototipikus és kevésbé prototipikus tagjaik, és a kategóriahatárok elmosódottak, csak önkényesen húzhatók meg (vö. Taylor 1989).

A holista kognitív nyelvemlélet felfogása több szempontból is gazdagította a grammatikalizáció elméletét. Eléggé meghatározó gondolattá vált a modernkori grammatikalizációs kutatásokban például az, hogy a grammatikalizációt nyelven kívüli folyamatok, főként a megismerés befolyásolja, ill. motiválja. Így például a grammatikalizációs folyamatok kutatói nagyrészt egyetértenek abban, hogy a grammatikalizáció forrásszerkezeteiben a forrásfogalmak az emberi tapasztalat legalapvetőbb részére utalnak, és többnyire olyan kifejezések, amelyek konkrét referenciapontokat szolgáltatnak az emberi tájékozódáshoz (lásd például a testrésznevek és a térbeli orientáció kapcsolatát). Úgy tűnik, hogy a grammatikai jelentésnek ezek a bázisai nem függnak a kultúrától, ill. nyelvi vagy etnikai határoktól. Bybee, Perkins és Pagliuca például 1994-es könyvükben nagy (67 nyelv adatait tartalmazó, genetikailag és areálisan rétegzett véletlenszerű) tipológiai mintán mutatják be, hogy a grammatikalizáció hasonló forrásanyagból, hasonló grammatikalizációs utak mentén, hasonló általános mechanizmusok útján zajlik az egyes nyelvekben; a szerzők álláspontja szerint ennek alapját a nyelvhasználat mögötti közös kognitív és kommunikatív minták képezik (Bybee, Perkins és Pagliuca

¹⁶ Ezen a ponton a holista kognitív nyelvészet érintkezik az ún. konstrukciós nyelvtannal (vö. Goldberg 1995) és a keretszemantikával (vö. Lehrer – Kittay 1992) is.

¹⁷ A kognitív pszichológiában már az 1960-as évektől felmerült, hogy vannak olyan jelenségek, amelyeknek az elhatárolása, ill. a velük kapcsolatos osztályok (kategóriák) kijelölése nehézségeket okoz. A színekkel és az alakokkal kezdődő vizsgálatok új fogalomhoz, a prototípus fogalmához vezettek el, amelyet a hétköznapi kategorizáció leírásába (pl. gyümölcs, bútor, jármű, madár stb.) is átvittek. A kognitivisták elképzelése szerint a kategóriáknak vannak központi tagjai, amelyek az adott kategóriára nézve a legjellemzőbb tulajdonságokat mutatják fel: ezek az illető kategória prototípusai (ilyen pl. a gyümölcs kategóriában az alma vagy a narancs). Ugyanakkor vannak kevésbé tipikus tagok (pl. a madár kategóriában a prototipikus verébhez vagy galambhoz képest a tyúk vagy a strucc), és lehetnek olyanok is, amelyek már csak kevés közös tulajdonságot mutatnak a csoport többi tagjával: ezek a kategória perifériáján helyezkednek el, és számos olyan tulajdonsággal rendelkeznek, amelyek más kategóriákkal rokonítják őket (pl. a bútor kategóriában a prototipikus asztalhoz vagy székhöz képest a zongora, amelyet már nem is feltétlenül (csak) bútoként fogunk fel). A kategóriák a családi hasonlóság elve alapján épülnek fel, ami azt jelenti, hogy nem szükséges egy vagy több, minden kategóriatagra jellemző közös tulajdonságot meghatározni, elegendő, ha a tagok között mindig van legalább még egy tag, amely a kérdéses taggal legalább egy közös tulajdonságot felmutat.

1994:15; hasonló állásponton van a Heine, Claudi és Hünemeyer szerzőhármas is, vö. Heine – Claudi – Hünemeyer 1991:33).

Ugyancsak termékenynek bizonyult a grammatikalizációs kutatásokban a holista kognitív nyelvészet jelentésemélete. Korábban egyértelműen elfogadott nézet volt (és ma is sokan vallják), hogy a grammatikalizáció során lezajló jelentésváltozás során egyoldalú folyamat, szemantikai általánosulás zajlik (azaz a jelentésspecifikációk elvesztése, az absztrakt tartalom kiválása a lexikai tartalomból). Sweetser 1988-as, ún. „loss-and-gain” modelljében viszont éppen arra mutat rá, hogy a grammatikalizáció folyamatában a jelentésváltozásnak van egy másik aspektusa is: a kialakuló grammatikai jelentésben nemcsak a korábbi jelentésspecifikációk elvesztéséről van szó, hanem szemantikai gazdagodásról is, ugyanis az átvitel során – a kiinduló lexikai jelentésnek és a céljelentésnek a képi-sematikus struktúráján keresztül történő érintkezése által – a céltartomány jelentése hozzáadódik az átvitt egység jelentéséhez. Hasonló álláspontot vall Jo Rubba is, aki a névszó ---> prepozíció típusú változást vizsgálja a modern arámiban a testrésznevekkel kapcsolatban (Rubba 1994:81–101).

A metafora, a metonímia és általában a kreatív szemantikai műveletek „rehabilitálása” a holista kognitív nyelvészetben szintén felszabadító hatással volt a grammatikalizációs kutatásokra. Azzal a formális nyelvészetben közkeletű megállapítással szemben, hogy a metaforizáció (és más kreatív szemantikai folyamatok) szabálysértések, elhajlások, és ezért nem tárgyai a leírásnak, a grammatikalizáció kutatói ma ismét hangsúlyozzák ezeknek a szemantikai jelenségeknek a szerepét, egyes szerzők pedig a holista kognitív nyelvészeti felfogás alapján a metaforának egyenesen központi szerepet szánnak a grammatikalizációs mechanizmusban (l. Heine, Claudi és Hünemeyer 1991: 45–64, 70–97, 98–113).

A kategóriahatárok elmosódottságának gondolata a grammatikalizációs kutatásokban a grammatikalizációs folyamat kontinuumként való felfogásában jelentkezik, amely szerint a folyamat egyes szakaszai közötti határvonalak elmosódtak, és az egyértelmű elkülönítés bizonyos mértékig mindig önkényes (lásd a korábbiakban idézett műveket).

7. 2. A természetes nyelvelmélet európai változata

A német nyelvterületen kialakult, funkcionális szemléletű természetes nyelvelmélet olyan többszintű elmélet, amelyben az univerzális és a tipológiai sajátosságok, valamint a nyelvi rendszer modellálása mellett keretként szerepet kap a szociolingvisztika (mint a nyelvi norma) és a pszicholingvisztika (mint az egyéni nyelvhasználat) modellálása is – ez utóbbit elsősorban a nyelvelsajátítás, az afáziajelenségek és a költői nyelvhasználat kapcsán kutatják. Elméleti szinten elsősorban a természetes nyelvelmélet univerzális, tipológiai és rendszerelmélete van kidolgozva, ez utóbbiban pedig főként a fonológia, a morfológia és a szöveg/diskurzus elmélete (vö. Dressler et al. 1987, Tonelli and Dressler 1993).

A természetes nyelvelmélet az univerzális grammatikát – a strukturális szemléletű, formális grammatikában használt szigorú szabályrendszerrel eltérően – olyan preferencia-elméletként fogja fel, amelyben az univerzális elvek azt jósolják meg, hogy ideálisan mely struktúrák élveznek előnyt az egyes nyelvekben (vagyis a nyelvhasználók milyen struktúrákat preferálnak).

A természetes nyelvelmélet univerzális preferencia-elmélete (amely épít Jakobson jelöltségi elméletére) elvek és korlátozások készlete. A jelöltségi elmélet általános elvei az emberi percepcióra épülnek: jelöletlenebb (más szóval természetesebb) az, amit könnyebb felfogni – ez pedig azon múlik, hogy egy jelenség mennyiben elvárt, vagy mennyiben kivételes. A kivételes jelenségek kevésbé természetesek vagy másképpen jelöltebbek, és ezért nehezebben is felfoghatóak, mint az elvártak. (A természetességet vagy jelöletlenséget ez a modell nem érték, hanem viszonyfogalomként fogja fel, tehát egy jelenséget mindig más jelenségekhez képest helyez el egy természetességi skálán.)

A természetes nyelvelmélet jelöltségi elméletének fontos univerzális elve az egy-egyértelmű megfelelés (azaz az egy alak – egy jelentés) elve (biuniqueness),¹⁸ valamint a szerkezeti ikonicitás és az áttetszőség (transzparencia) elve is.¹⁹ Egy nyelvi egység akkor ikonikus szerkezetileg, ha a kifejezés síkján történő tagolása leképezi a tartalom síkján történő tagolását, és akkor transzparens, ha a jelentése kiszámítható a részeinek a jelentéséből, alakilag pedig átlátható a felépítése. (A fő elveken túl kisebb jelentőségű univerzális elvek is szerepet játszanak, ilyen pl. a fonetikai ikonicitás, az indexikalitás, a binaritás vagy az optimális szóhosszúság elve.) Maximális jelöletlenségről vagy természetességről univerzális szempontból akkor beszélhetünk, ha az egység minden fentebb felsorolt fő elv szerint jelöletlen, egyébként többé-kevésbé jelöltnek tekintendő (vö. Mayerthaler 1987). A különböző szempontok szerint a jelöltség mértéke különböző lehet, sőt az egyes szempontok konfliktusba is kerülhetnek egymással. (Pl. az egy-egyértelmű megfelelés elvének engedelmessé alakok általában az optimális szóhosszúságot meghaladják, tehát ebből a szempontból nem maximálisan jelöletlenek, vö. Dressler 1999b)

Az univerzális elvek és a nyelvi rendszer viszonya a természetes nyelvelméletben eltér a strukturális szemléletű, formális generatív grammatikában megszokottól, amelynek elméleti modellje szerint az univerzális és tipológiai szabályok egyértelműen meghatározzák az adott nyelv rendszerét. Wurzel (1987, 1989) a német ragozási morfológiával kapcsolatos vizsgálatai alapján arra az eredményre jutott, hogy a rendszernek való megfelelés, valamint a morfológiai osztályok stabilitásának elve (mindkét elv a rendszertől függ, tehát nem univerzális), a természetességi elvek hierarchiájában magasabb szinten helyezkedik el, mint a rendszertől független univerzális elvek, mert amennyiben ezek konfliktusba kerülnek egymással, mindig a rendszertől függő elvek diadalmaskodnak az univerzális preferencia-elvek fölött. Ennek feltételezett alapja az, hogy az adott nyelv beszélői azokat a morfológiai jelenségeket részesítik előnyben, amelyek intuitíve „normálisabbak” számukra, mint mások. A „normalitás” fogalmát a nyelvtől független, univerzális természetességi elvek csak részben fedik le, mivel a beszélők „normalitás”-fogalma elsősorban a saját nyelvi tapasztalataiktól, azaz a megfelelő nyelvet jellemző strukturális tulajdonságoktól függ: a nyelv beszélői számára az a „normális”, ami az adott nyelvi rendszerben domináns, és meghatározza az adott nyelv strukturális tipológiáját.

A természetes nyelvelmélet több szempontból is épít a holista kognitív nyelvészek által is használt prototípuselvre.²⁰ Egyrészt a modell nem az ideális, hanem a prototipikus beszélő nyelvtudását akarja leírni, a prototipikus beszélő pedig nemcsak biológiailag van meghatározva, mint Chomsky ideális beszélője, hanem társadalmi és kulturális szempontból is. Másrészt a nyelvi kategóriákat – a holista kognitív nyelvtanhoz hasonlóan – úgy képzeleli el, mint amelyeknek nemcsak prototipikus, hanem többé-kevésbé periférikus képviselői is vannak, és ezért a kategóriák képviselői egy fokozati skálán helyezhetők el, a kategóriák határai pedig nem határolhatók el élesen (vö. Dressler 1989).

A természetes nyelvelmélet a holista kognitív nyelvtan felfogásától eltérően elfogadja a nyelv modularitásának gondolatát, de csak a kiépült, elsajátított nyelvre vonatkozóan, mivel elutasítja a chomskyánus modell velünk született, univerzális nyelvtanának gondolatát. (A nyelv kiépülését, a nyelvsajátítást a természetes nyelvelméleti keretben konstruktivista alapon, disszociatív folyamatokként képzeleli el.)

¹⁸ Ez az elv (a gazdaságosságra való törekvés miatt) lexikai egységek esetében nagyon ritkán érvényesül: a szakszavak kivételével a szókincs nagy része poliszém. A ko- és multifunkcionalitás a grammatikai morfémaik esetében is gyakori.

¹⁹ Ezek az elvek Peirce szemiotikáján alapulnak, vö. Dressler 1999a.

²⁰ A holista kognitív nyelvészet és a természetes nyelvelmélet viszonyáról lásd: Winters (1993), a prototípuselv érvényesüléséről a holista kognitív nyelvészetben és a természetes nyelvelméletben pedig vö.: Dressler (1990).

A grammatikalizáció kapcsán érdemes megemlíteni a természetes nyelvelmélet nyelvi változásról vallott elképzeléseit is. A nyelvi változások ebben a modellben optimális esetben a kevésbé természetestől (vagy jelöltebbtől) a természetesebb (vagy jelöletlenebb) felé haladnak – ez azonban az univerzális elveket tekintve nincs mindig így, mivel a rendszerszintű elvek döntőbbek: az univerzális elveket tipológiai sajátosságok, ezeket pedig az adott nyelvi rendszer sajátosságai korlátozzák. Ebből következik, hogy a nyelvi változások iránya sem mindig felel meg a természetesség univerzális kritériumainak; gyakran előfordul, hogy a nyelvi változás iránya az univerzális elvekkel szemben a természetesség rendszerszintű kritériumainak érvényesülését mutatja – vagyis a nyelvi változás során létrejöhetnek olyan formációk is, amelyek a rendszerhez való igazodás (rendszerkongruencia) szempontja szerint természetesebbek, de univerzális szempontból kevésbé természetesebbek, mint a nyelvi előzményük.

A grammatikalizációval összefüggésbe hozható még a természetes nyelvelmélet morfológiai elméletének az a vonatkozása, amely a morfológiai szint motiváló funkciójáról beszél: a morfológiailag komplex nyelvi egységek esetében az alaki felépítettségnek szerepe van a szavak és szóalakok jelentésének motiválásában, azaz a szójelentés és – a szóalakoknak a mondat szerkezetben betöltött szerepe alapján – másodlagosan a mondatjelentés „kiszámításában” is. A grammatikalizálódás – ha morfológiailag komplex egységből indul ki – a szemantikai transzparencia elvesztése mellett gyakran az alaki transzparencia elvesztésével is együtt jár, hiszen a grammatikalizációs folyamat nemcsak jelentésváltozást feltételez: a grammatikalizáció egymással kölcsönösen összefüggő funkcionális, szemantikai, grammatikai és fonológiai változások összessége. Az alaki és szemantikai transzparencia megszűnése ezekben az esetekben a morfológiai motiváltság elvesztésével jár együtt, de a rendszer egy másik osztályába való átsorolódásával párhuzamosan az új kategóriájú egység nagyobb egységek részeként (más szinten és más módon) újra részt vehet a nyelvi egységek szerkezetének motiválásában. (Például a magyarban a 'ragos főnév ---> határozószó ---> igekötő' típusú grammatikalizációs folyamat a jelentésbeli (és az alaki) transzparencia elvesztésével jár együtt; ugyanakkor az igekötő kategóriájába átsorolódott elem az 'igekötő + ige' típusú morfológiailag komplex szerkezetben ismét hozzájárul a szó szemantikai és alaki motiváltságához, vö. Ladányi 2000).

7. 3. A természetes nyelvelmélet amerikai változata: J. Bybee²¹

Bybee 1985-ös munkájában a nyelvtan autonómiájával (a jelentéstől való függetlenségével) és a morfológiai kifejezőmód látszólagos önkényességével szemben – részben Jakobson jelöltségi elmélete, részben Sapirnak (a nyelvi egység és kifejezőmódja közötti korrelációval kapcsolatos) hipotézise alapján²² – a morfológiai kifejezőmód és a jelentés összefüggését keresi. Alaphipotézise, amelyet különböző jelenségek (a fúziós jelenségek és az allomorfia) általános magyarázataként fogalmaz meg, az ún. relevancia-elv. A relevancia-elv szerint egy affixum tövel való morfofonológiai fúziójának foka korrelációt mutat azzal, hogy az affixum a tőhöz képest mennyire releváns szemantikailag. A relevancia alapján az inflexiós kategóriák (amelyek mind a lexikai, mind a szintaktikai jelenségektől különböznek) egy skála mentén elrendezhetők, valamint predikciókat lehet megfogalmazni azzal kapcsolatban, hogy a különböző nyelvekben milyen kategóriáknak lesz nagyobb gyakorisággal lexikai, derivációs vagy inflexiós kifejeződésük. Ebből fakadóan (a természetes morfológia európai változatához

²¹ A természetes nyelvelmélet amerikai változatát, a konstrukciós nyelvtant és a keretszemantikát a kognitív nyelvtan holista változatával együtt Noonan egybefüggő nyelvelméleti modellnek látja, és „West Coast Functionalists” gyűjtőnéven foglalja össze.

²² Sapir elképzelése szerint az anyagi tartalom, vagyis a lexikai jelentés általában tövekben és gyökökben, a viszonytartalom vagy grammatikai jelentés általában affixumokban fejeződik ki (de nyelvenként különböző szemlélet érvényesül abban a tekintetben, hogy mit tekintenek anyagnak, és mit viszonynak).

hasonlóan) Bybee is azt vallja, hogy az inflexió és a deriváció különbsége fokozati. Bybee az alternációt nem tartja tisztán fonológiai alapon leírhatónak, mivel nézete szerint ez is tükrözi a formák közötti viszonyokat, ill. a paradigmák szerveződését: a jelöletlen alapalakok és a jelöltebb, kevésbé alapvető alakok viszonyát, ill. e viszony fokát. A szabálytalanságok magyarázatát abban látja, hogy a beszélők a morfológiailag komplex alakokat az elsajátítás, a tárolás és az elérés szintjén sem bontják mindig analitikusan, a paradigma relatíve gyakoribb alakjai egészekként is funkcionálhatnak.

Bybee ebben a munkában 50 nyelv adatait alapul véve támasztja alá elképzeléseit. Az inflexiós kategóriák kifejezésmódjának különbségéről írottak a szerzőnek a grammatikalizációval kapcsolatos későbbi nézeteit előlegzik meg: ezek a kifejezésbeli különbségek nézete szerint a jelölők forrásának történeti különbségére mennek vissza; az inflexiós kategóriák teljes lexikai egységek szemantikai és fonológiai redukciójával jöttek létre, mégpedig ezek párhuzamos diakrón együttváltozásával.

Bybee (1985, 1988) – Rumelhart és McClelland alapján, pszichológiai megfontolásokra építve – a morfológia konnekcionista szemléletű felfogása mellett érvel, mivel véleménye szerint a lexikai szabályoknak nincs független létük azoktól a lexikai egységektől elvonatkoztatva, amelyekben használhatók. A szabályok nem mások, mint a szavak elrendeződései, olyan sémák, amelyeket a mentális szótárban tárolt hasonló szemantikai és fonológiai tulajdonságokkal rendelkező lexikai egységekből vonunk el. A minta reprezentációjának erősségét a hosszútávú memóriában az határozza meg, hogy hány lexikai egység tartozik hozzá. (Ebben az elképzelésben tehát a tárolás nagy szerepet játszik.) A levezetési szabály nem létezik önállóan, hanem tulajdonképpen a memorizált elem helyével esik egybe a mentális lexikonban. Ennek megfelelően minden a lexikonban dől el a lexikai szelekció révén; a morfológiai kreativitás eszköze az analógia. Ha a szabályoknak nem tulajdonítunk önálló létet, hanem úgy fogjuk fel őket, mint amelyek csak a nyelvhasználat során, analógiás viszonyok alapján jönnek létre, akkor a nyelvhasználók mentális aktivitása a nyelvhasználat szintjén modellálható, és az eredmények tesztekkel is alátámaszthatók. A hálózati modellben így a rendszerről a rendszer használatára tolódik át a hangsúly.

Bybee grammatikalizációval kapcsolatos felfogásáról elsősorban Bybee, Perkins és Pagliuca 1994-es könyvéből kaphatunk képet. E felfogás különböző vonatkozásairól már több helyütt szó esett. A holista kognitív nyelvészet kapcsán már beszéltünk arról, hogy a nyelv autonóm rendszerként való felfogásával szemben – más szerzőkhöz hasonlóan – ők is úgy gondolják, hogy a grammatikalizációt nyelven kívüli folyamatok, főként a megismerés befolyásolja, ill. motiválja (vö. Bybee – Perkins – Pagliuca 1994: 15).

Míg a strukturalista, ill. generatív nyelvi modellben a kategóriák diszkrétan elkülöníthető egységek, a grammatikalizációt Bybee, Perkins és Pagliuca is úgy tekinti, mint ami kontinuumot képez, amelyben a határvonalak elmosódtak, és az egyértelmű elkülönítés bizonyos mértékig mindig önkényes.

Már utaltunk arra is, hogy azzal a saussure-i megállapítással szemben, hogy a nyelv nem szubsztancia, hanem tiszta forma, a nyelvi szubsztanciát, pontosabban a szemantikai és a fonológiai anyag dinamikus együttváltozását tartják döntőnek a grammatikalizációban, és ugyanezen érv alapján kisebb jelentőséget tulajdonítanak a rendszernek és a struktúrának, mint a szubsztanciának: a rendszer vagy struktúra szerintük sokkal inkább a szubsztancia terméke, semmint létrehozója (l. Bybee – Perkins – Pagliuca 1994: 1–2).

A szinkronia elsőbbsége, ill. szinkronia és diakronia merev megkülönböztetése helyett (amikor is a kétféle megközelítésmód kizárja egymást) a diakrón megközelítésmód kívánatossága mellett foglalnak állást (Bybee – Perkins – Pagliuca 1994: 1, 4). (Ettől eltérően Heine, Claudi és Hünemeyer a „pánkrónikus nyelvten” fogalmával – a saussure-i pánkróniát átértelmezve, a prágaiak és az olasz neorealista újat követve – szinkronia és diakronia egységét vallják, vö. 1991: 248–261.)

A fentiek mellett elmondhatjuk még, hogy az egy alak – egy jelentés elvvel szemben Bybee és szerzőtársai – más szerzőkhöz hasonlóan – a polisziemiát, ill. a (grammatikai) jelentések rétegződését döntő fontosságúnak tartják (Bybee – Perkins – Pagliuca 1994: 21–22). Azzal a formális nyelvészetben közkeletű megállapítással szemben pedig, hogy a metaforizáció (és más kreatív folyamatok) szabálysértések, elhajlások, és ezért nem tárgyai a leírásnak, hangsúlyozzák a kreatív folyamatok szerepét a grammatikalizációban (Heine és szerzőtársai felfogásától eltérően főként annak kezdeti szakaszát tekintve).

8. Összefoglalás

Célom a modernkori grammatikalizációs kutatások nyelvelméleti háttérének felvázolása volt, annak érdekében, hogy megindokoljam, miért éppen a 20. század 90-es éveiben élénkült meg újra ez a korábban háttérbe szorult kutatási terület. Ebben a keretben csupán a leglényegesebb tendenciákat szerettem volna kiemelni, és ezeken keresztül eljutni bizonyos következtetéseikig.

Gondolatmenetem kiindulópontja az volt, hogy a grammatikalizációs kutatások látványos előretörésének időpontja nem véletlen: a fellendülés háttérében a nyelvészeti gondolkodásban lezajló változások, ill. új nyelvelméleti irányzatok állnak.

Néhány modern nyelvelméleti irányzat kapcsán érzékeltetni kívántam a 20. század végének jellemző vonásait a nyelvtudományban: azt, hogy a korábban egyeduralkodó strukturális szemléletű (vagy formális) nyelvelméleti modellek mellett, de ezek ellenében olyan funkcionális szemléletű alternatív irányzatok jelentkeztek, majd törtek előre és erősödtek meg, amelyek megkérdőjelezték a strukturális szemléletű modellek alapelveit.

Összefoglalásként mégegyszer kiemelek néhány döntő mozzanatot a századvég (korábbiakban részletesebben is bemutatott) új irányzatainak jellemzőiből. Ezekben az irányzatokban (a használatától független, a nyelv funkcióival és variációival nem foglalkozó langue-szintű, ill. kompetencia-modellekkel szemben) a nyelv kognitív, kulturális és társadalmi beágyazottsága, a nyelvi funkciók, a nyelvi variációk és általában a nyelv használata lényeges szerephez jut, így megkérdőjeleződik a nyelv autonóm rendszerként való felfogása. A nyelvhasználat középpontba kerülése a nyelvészeti pragmatika kibontakozását és felértékelődését vonja magával. A szinkronia elsőbbségének gondolata, ill. a szinkronia és a diakronia merev elkülönítése helyett felmerül a szinkronia – diakronia közötti dichotómia fenntartásának lehetetlensége (vö. pl. Jakobson dinamikus szinkronia fogalmával). Kérdéssé válik az a strukturális/formális elképzelés is, hogy a nyelvnek mint tiszta formának a vizsgálata elsődleges a nyelvi szubsztanciának (a hangzásnak és a jelentésnek) a vizsgálatához képest. A 20. század végén a formális modellek grammatika- és mondatközpontúságával szemben ismét fontos szerephez jut a (lexikális) szemantika és a mondatnál nagyobb egységek vizsgálata. A kategóriák diszkrét elkülöníthetőségével szemben a prototípus és a családi hasonlóság elve alapján történő kategorizáció kerül előtérbe, amelyben a határvonalak elmosódtak, és az egyértelmű elkülönítés bizonyos mértékig mindig önkényes. A metaforizációs és más kreatív folyamatok, amelyeket a formális nyelvelméletek kizártak a modellálható jelenségek köréből, ismét a nyelvi modell részévé válnak. A nyelv moduláris felépítettségével szemben egyes irányzatokban teret kap a nyelv holista felfogása is. (A további jellemzőket lásd az előző pontokban.)

Az alternatív nyelvelméletek jelentkezése és kibontakozása tehát olyan, a korábbiakban háttérbe szorított szempontok, ill. elhanyagolt területek „újrafelfedezésével” járt együtt, amelyeknek az előtérbe kerülése kedvezett a modern szemléletű grammatikalizációs kutatások kibontakozásának.²³

²³ Pontosabban az új nyelvelméleti irányzatok részben háttérül szolgáltak a modern grammatikalizációs kutatások kibontakozásához, részben maguk is gazdagodtak ezeknek a kutatásoknak az eredményeitől. Az ezekkel kapcsolatos részletekre a korábbiakban kitértünk.

A 20. század végének nyelvészeti irányzatait áttekintve felmerül a kérdés: mi felé megy ma a nyelvelmélet, és mit jelenthet ez a grammatikalizációs kutatások jövője szempontjából. Átveszi-e, és ha igen, vajon a ma már hagyományosnak számító strukturális/formális szemléletű nyelvelméleti modellek vagy az ezekhez képest alternatívnak számító funkcionális szemléletű nyelvelméleti modellek közül veszi-e át valamelyik a meghatározó nyelvelméleti modell szerepét az évtizedekig uralkodó chomskyánus modelltől, azaz lesz-e paradigmaváltás a nyelvtudományban?

Egyesek szerint a paradigmaváltás máris lezajlott: a holista kognitív nyelvészet dinamikus fejlődése és világméretű terjedése ezt látszik alátámasztani.²⁴ Az mindenestre tagadhatatlan, hogy az ezredforduló a vezető chomskyánus irányzat által is képviselt egyoldalúan strukturális/formális szemlélet megrendülését hozta magával, de amint láttuk, az ettől eltérő új nyelvészeti felfogás, amelyet átfogóan funkcionális szemléletűnek neveztünk, nem jár együtt feltétlenül a nyelv kognitív felfogásával (lásd pl. a nyelvészeti funkcionalizmust vagy a természetes nyelvelméletet).²⁵ Ha tehát paradigmaváltásról beszélünk, akkor – úgy gondolom – azt elvi szinten nem a generatív grammatikának a holista kognitív nyelvtannal való felváltásában kellene keresnünk (bár lehet, hogy látszólag és gyakorlatilag tényleg erről van szó), hanem a strukturális/formális szemléletnek a funkcionális szemlélettel való felváltásában.²⁶ A holista kognitív nyelvtan ugyanis, mint arra a korábbiakban rámutattam, nem a kognitivitása révén hozott újat a nyelvelméletben, hiszen a nyelvtudomány kognitív fordulata már korábban, Chomskynál lezajlott, hanem éppen azokon a pontokon, ahol elszakadt a chomskyánus felfogástól, vagyis ahol a strukturális szemléletet a funkcionális szemlélettel cserélte fel.

A funkcionális szemlélet olyan átfogó nézőpont, amely nem zárja ki, csak szélesebb összefüggések közé helyezi a nyelvi struktúra rendszerszerű vizsgálatát. Ezek az összefüggések magukba foglalják mindazokat a tényezőket, amelyeknek a feltárása a grammatikalizációs kutatásoknak is elsőrendű feladata. A funkcionális szemlélet emellett több irányzatot fog át, tehát megengedi a megközelítésmódok sokszínűségét is. Ha a jövőben ez a fajta szemléletmód tartósan jelen lesz vagy valóban meghatározóvá válik a nyelvtudományban, az a továbbiakban is jó alapot, kedvező hátteret fog szolgáltatni a grammatikalizációs kutatások számára.

Hivatkozások

- Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (1999), *Usage-Based Models of Language*. CSLI Publications, Stanford, California.
- Bybee, Joan L. (1985), *Morphology. A Study of the Relation between Meaning and Form*. John Benjamins, Amsterdam—Philadelphia.
- Bybee, Joan L. (1988), *Morphology as Lexical Organization*. In: Hammond, Michael – Noonan, Michael (eds), *Theoretical Morphology. Approaches in Modern Linguistics*. Academic Press, San Diego. 119–141.
- Bybee, Joan L. – Perkins, Rrevere D. – Pagliuca, William (1994), *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World*. The University of Chicago Press, Chicago—London.
- Bynon, Theodora (1997), *Történeti nyelvészet*. Osiris, Budapest.
- Chomsky, Noam (1965), *Aspects of the Theory of Syntax*. MIT Press, Cambridge.

²⁴ A holista kognitív nyelvészet (mint a korábbiakban már utaltunk rá) érintkezik az ún. konstrukciós nyelvtannal (vö. Goldberg 1995) és a keretszemantikával (vö. Lehrer – Kittay 1992) is. Kálmán László (2001:17) a konstrukciós nyelvtant – ezekből az összefüggésekből kiszakítva – önmagában tekinti paradigmaváltó nyelvelméleti modellnek.

²⁵ Bár kétségtelen, hogy a mai funkcionális modellek közül az egyik legismertebb és legnagyobb hatású csakugyan a holista kognitív nyelvtan.

²⁶ Vö. pl. azzal a korábbi megjegyzéssel, hogy a kognitív nyelvtan holista változatát, a természetes nyelvelmélet amerikai változatát, a konstrukciós nyelvtant és a keretszemantikát Noonan egybefüggő nyelvelméleti modellnek látja, és „West Coast Functionalists” gyűjtőnéven foglalja össze.

- Chomsky, Noam (1995), Bare Phrase Structure. In: Webelhuth, Gert (ed.), *Government and Binding Theory and the Minimalist Program. Generative Syntax 1*. Blackwell, Oxford. 383–439.
- Dér Csilla Ilona (2002), Grammatikalisierung als Erscheinung des Sprachwandels. *Acta Linguistica Hungarica* 49, 149–177.
- Dik, Simon C. (1991), Functional Grammar. In: Droste, Flip G. – Joseph, John E. (eds), *Linguistic Theory and Grammatical Description*. John Benjamins, Amsterdam—Philadelphia. 247–274.
- Dik, Simon C. (1997), *The Theory of Functional Grammar. Part 1: The Structure of the Clause*. Second, revised edition ed. by Kees Hengeveld. Mouton de Gruyter, Berlin—New York.
- Dressler, Wolfgang U. et al. (1987), *Leitmotifs in Natural Morphology*. John Benjamins, Amsterdam—Philadelphia.
- Dressler, Wolfgang U. (1989), Prototypical differences between inflection and derivation. *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 42, 3–10.
- Dressler, Wolfgang U. (1990), The cognitive perspective of “naturalist” linguistic models. *Cognitive Linguistics* 11, 75–98.
- Dressler, Wolfgang U. (1995), Form and Function in Language. In: Millar, Sharon – Mey, Jacob L. (eds), *Proceedings of the First Rasmus Rask Colloquium*. Odense University Press, Odense. 11–36.
- Dressler, Wolfgang U. (1999a), On a Semiotic Theory of Preferences in Language. In: *The Peirce Seminar Papers. Essays in Semiotic Analysis. Volume 4*. Berghahn Books, New York. 389–415.
- Dressler, Wolfgang U. (1999b), What is *Natural* in Natural Morphology (NM)? In: Hajičova et al. (eds), *Prague Linguistic Circle Papers. Volume 3*. John Benjamins, Amsterdam—Philadelphia. 135–144.
- Fauconnier, Gilles (1997), Blending and Grammar. In: Fauconnier, Gilles, *Mappings in Thought and Language*. Cambridge University Press, Cambridge. 172–176.
- Fauconnier, Gilles & Turner, Mark (1996), Blending as Central Process of Grammar. In: Goldberg, Adele E. (ed.), *Conceptual Structure, Discourse and Language*. CSLI Publications, Stanford, California. 113–129.
- Givón, Talmy (1995), *Functionalism and Grammar*. John Benjamins, Amsterdam—Philadelphia.
- Goldberg, Adele E. (1995), *Constructions*. The University of Chicago Press, Chicago—London.
- Grady, Joe – Oakley, Todd and Coulson, Seana (1999), Blending and metaphor. In: Gibbs, Raymond W. Jr. and Steen, Gerard J. (eds), *Metaphor in Cognitive Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam—Philadelphia. 101–124.
- Halliday, Michael A. K. (1978), *Language as social semiotic. The social interpretation of language and meaning*. Arnold, London.
- Halliday, Michael A. K. (1994), *An Introduction to Functional Grammar*. 2nd edition. Arnold, London.
- Heine, Bernd – Claudi, Ulrike – Hünnemeyer, Friederike (1991), *Grammaticalization: a conceptual framework*. The University of Chicago Press, Chicago—London.
- Hopper, Paul J. – Traugott, Elisabeth C. (1993), *Grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hopper, Paul J. (1991), On some principles of grammaticalization. In Traugott, Elisabeth C. – Heine, Bernd (eds), *Approaches to grammaticalization 1–2*. John Benjamins, Amsterdam—Philadelphia. Volume 1. 17–35.
- Hopper, Paul J. (1998). *Emergent Grammar*. In: Tomasello, Michael (ed.), *The new psychology of language. Cognitive and functional approaches to language structure*. Lawrence Erlbaum Associates, London. 155–175.
- Hymes, Dell (1972), Models of the interaction of language and social life. In: Gumperz, John G. – Hymes, Dell (eds), *Directions in Sociolinguistics: the Ethnography of Communication*. Holt, Rinehart and Winston, New York. 35–71.
- Jakobson, Roman (1972), *Hang – jel – vers*. 2. bővített kiadás. Gondolat, Budapest.
- Johnson, Mark (1987), *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason*. The University of Chicago Press, Chicago—London.
- Kálmán László (2001), *Konstrukciós nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kertész András (2000), A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája. *Magyar Nyelvőr* 124, 209–225.
- Kiefer Ferenc (2000), *Jelentélmélet*. Corvina, Budapest.
- É. Kiss Katalin (1998), A generatív nyelvészet mint kognitív tudomány. In: Pléh Csaba – Györi Miklós (szerk.), *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Pólya Kiadó, Budapest. 23–39.
- Kövecses Zoltán (1998), A metafora a kognitív nyelvészetben. In: Pléh Csaba – Györi Miklós (szerk.), *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Pólya Kiadó, Budapest. 50–82.
- Kövecses Zoltán (2002), *Metaphor. A Practical Introduction*. Oxford University Press, New York.
- Kuryłowicz, Jerzy (1975), The evolution of grammatical categories. In: Kuryłowicz, Jerzy, *Esquisses linguistiques II*. Fink, Munich. 38–54.
- Labov, William (1972), *Sociolinguistic patterns*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

- Ladányi Mária (1998), Jelentésváltozás és grammatikalizáció – kognitív és szerves nyelvészeti keretben. *Magyar Nyelv* 94, 407–423.
- Ladányi Mária (1999), Poliszémia és grammatikalizáció. In: Poliszémia, homonímia. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához II.) Szerk. Gecső Tamás. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 124–134.
- Ladányi Mária (2000), Productivity as a sign of category change: the case of Hungarian verbal prefixes. In: *Morphological Analysis in Comparison*, ed. by W. U. Dressler et al. John Benjamins, Amsterdam—Philadelphia. 113–141.
- Lakoff, George (1987), *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind*. The University of Chicago Press, Chicago—London.
- Lakoff, George – Johnson, Mark (1980), *Metaphors We Live By*. The University of Chicago Press, Chicago—London.
- Lakoff, George – Turner, Mark (1989), *More than Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor*. The University of Chicago Press, Chicago—London.
- Langacker, Ronald (1987), *Foundations of Cognitive Grammar. Vol.1. Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald (1990), *Concept, Image and Symbol. The Cognitive Basis of Grammar*. Berlin, Mouton de Gruyter, New York.
- Lehrer, Adrienne – Kittay, Eva Feder (eds) (1992), *Frames, Fields, and Contrasts. New Essays in Semantic and Lexical Organization*. Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, New Jersey.
- Malinowski, Boguslav (1935), *Coral Gardens and their Magic*. Allen & Unwin, London / American Book Co., New York.
- Mayerthaler, Willi (1987), System-independent morphological naturalness. In: Dressler, Wolfgang U. et al., *Leitmotifs in Natural Morphology*. John Benjamins, Amsterdam—Philadelphia. 25–58.
- Newmeyer, Frederick J. (1998), *Language Form and Language Function*. MIT Press, Massachusetts.
- Noonan, Michael. Non-structuralist Syntax. <http://www.uwm.edu/~noonan/funcform.paper.pdf>
- Paul, Hermann (1995), *Prinzipien der Sprachgeschichte*. 10. unveränd. Aufl. M. Niemeyer, Tübingen.
- Pelyvás Péter (1997), A magyar segédigék és kognitív predikátumok episztemikus lehorgonyzó szerepéről. In: *A magyar nyelv leírásának újabb módszerei III*. Szerk. Büky Béla és Maleczky Márta. Szegedi Tudományegyetem, Szeged. 117–132.
- Pelyvás Péter (2002), A kognitívmodell-alkotás és –váltás néhány nyelvi kifejezőeszköze a magyarban. In: *A magyar nyelv leírásának újabb módszerei V*. Szerk. Maleczky Márta. Szegedi Tudományegyetem, Szeged. 405–419.
- Renkema, Jan (1993), *Discourse Studies. An Introductory Textbook*. John Benjamins, Amsterdam—Philadelphia.
- Rosch, Eleanor – Lloyd, Barbara B. (1978), *Cognition and Categorization*. Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, New Jersey.
- Roberts, Ian – Roussou, Anna (2003), *Syntactic Change: A Minimalist Approach to Grammaticalisation*. Cambridge University Press, Cambridge—New York.
- Rubba, Jo (1994), Grammaticization as Semantic Change. A Case Study of Preposition Development. In: Pagliuca, William (ed.), *Perspectives on grammaticalization*. John Benjamins, Amsterdam—Philadelphia. 81–101.
- de Saussure, Ferdinand (1997). *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Corvina, Budapest.
- Schiffirin, Deborah (1994), *Approaches to discourse*. Blackwell, Oxford UK—Cambridge USA.
- Sapir, Edward (1971), *Az ember és a nyelv*. Gondolat, Budapest.
- Sweetser, Eve E. (1988), Grammaticalization and semantic bleaching. *Berkeley Linguistics Society* 14, 389–405.
- Szilágyi N. Sándor (1996), *Hogyan teremtsünk világot. Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.
- Taylor, John R. (1989), *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory*. Clarendon Press, Oxford.
- Tolcsvai Nagy Gábor (1998), Jelentésspecifikáció mondatkontextusban – kognitív keretben bemutatva. In: *Elem szerkezet és linearitás. A jelentés és szerkezet összefüggése*. Szerk. Horváth Katalin és Ladányi Mária. ELTE BTK, Budapest. 229–237.
- Tolcsvai Nagy Gábor (1999), Térjelölés a magyar nyelvben. *Magyar Nyelv* 95, 154–165.
- Tomasello, Michael (ed.) (1998), *The New Psychology of Language. Cognitive and Functional Approaches to Language Structure*. Lawrence Erlbaum, London.
- Tonelli, Livia – Dressler, Wolfgang U. (eds) (1993), *Natural morphology. Perspectives for the nineties*. Unipress, Padova.
- Ungerer, Friedrich & Schmid, Hans-Jörg (1996), *An Introduction to Cognitive Linguistics*. Longman, London.
- Verschuereen, Jef (1999). *Understanding Pragmatics*. Arnold, London.
- Weibelhuth, Gert (ed.) (1995), *Government and Binding Theory and the Minimalist Program. Generative Syntax. Volume 1*. Blackwell, Oxford.

- Widmer, Anna. Reconnecting and Reconsidering. Remarks on the final discussion of the symposium "Reconnecting Finnic". Manuscript.
- Winters, Margaret E. (1993), Diachronic natural morphology and cognitive grammar. In: Tonelli, Livia – Dressler, Wolfgang U. (eds), *Natural morphology. Perspectives for the nineties*. Unipress, Padova. 169–178.
- Wurzel, Wolfgang U. (1987), System-dependent morphological naturalness in inflection. In: Dressler, Wolfgang U. et al., *Leitmotifs in Natural Morphology*. John Benjamins, Amsterdam—Philadelphia. 59–96.
- Wurzel, Wolfgang U. (1989), *Inflectional Morphology and Naturalness*. Foris, Dordrecht.
- Zsilka János (1975), *A jelentés szerkezete (A jelentés-mozgás egysége)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zsilka János (1978), *Jelentés-integráció*. Akadémiai Kiadó, Budapest.